

ТЕМА "ТЯСЬМИ" І "ТРЬОХ КІПОК" В АРХІВНІЙ СПАДЩИНІ АГ.КРИМСЬКОГО

У статті представлені результати вивчення матеріалів архівних фондів професора А.Ю.Кримського, в яких згадуються поняття "тясьми" і "трьох кіпок", як селянських вірувань щодо межування між селами. Також, розкривається вплив поміщицької верстви на формування селянського світогляду. Архівні матеріали подаються зі свідченнями про обряди щодо цих подій.

Ключові слова: фольклор, етнографія, межі, страх, "нечиста сила", пани, діти, Звенигородщина, А.Ю.Кримський, С.М.Терещенко, "тясьма", "три кіпки".

На сучасному етапі розвитку етнологічних знань все більш актуальними стають "польові" матеріали, що характеризують стан традиційної культури в умовах трансформації та урбанізації. Проте, архівні матеріали зберігають інформацію, що вже не зустрінеш у сучасних етнографічних записах. До таких недосліджених архівних спадщин належить і фонд Агатангела Юхимовича Кримського в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського, де зберігається незавершена етнографічна робота вченого: "Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного".

Дослідженнями наукової праці "Звенигородщина..." Аг.Кримського свого часу займалися П.Попов, О.Дей, В.Борисенко, М.Гуць, Г.Денисенко¹. Загалом, більшість дослідників розглядало цю працю вченого у сукупності з іншими його етнографічними публікаціями, обмежуючись лише аналізом першої її частини. Ці роботи базуються переважно на опублікованих матеріалах. Лише М.Гуць надрукував невелику частину заробітчанських пісень з архіву Аг. Кримського та коротко описав розділ "Жнива" з першої частини, який не потрапив до видання².

Багато уваги професор Аг.Кримський приділяв рецензуванню етнографічних творів й збірників "польових" матеріалів своїх сучасників, серед яких були С.Д.Нос, Ф.В.Міллер, М.Ф.Сумцов, В.М.Ястребов, М.В.Довнар-Запольський, Б.Д.Грінченко, М.В.Лисенко та багато інших. Ці відгуки та інші свої етнографічні дослідження вийшли у 1928 р. окремою збіркою історико-філологічного відділу Української Академії Наук під назвою "Розвідки, статті та замітки". Втім упродовж свого життя прерогативою етнологічних інтересів вченого було вивчення свого рідного Звенигородського повіту у Київській губернії.

Таким чином, з'явився задум вченого створити книгу про малодосліджений етнографами край – "Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектологічного"^{*}. Перша частина, містила описи культурно-побутового життя селян та тексти обрядових пісень. У 1930 р. монографія пройшла цензуру й було підготовлена до видання. Друга та третя частини, які мали містити: фольклорні записи (казки, історичні оповідання та перекази) і діалектологічний словник української мови на матеріалах Звенигородщини так і залишилися у стані чернеток та потрапили у архів Інституту рукопису³. Саме ці частини та заборонений радянською цензурою⁴ розділ першої книги "Жнива" містять рідкісні етнографічні дані, такі як: "Жіночий бал" (еротичні жіночі ігри під час жнив, як символ плодючості)⁵; про ініціативу матері дівчини в укладенні її шлюбу⁶; згадки про життя селян під час татарських набігів⁷; про реформу 1860-х років⁸; про козаків⁹; про польське повстання¹⁰; замовляння та рецепти народних лікувань від хвороб¹¹ та багато прикмет, пісень тощо.

^{*} Висловлюю подяку дирекції Звенигородського районного краєзнавчого музею та науковому співробітнику музею С.Лячинському за надані матеріали.

Архівний фонд Аг.Кримського складається із авторських рукописних документів та текстів надрукованих на машинці. Вчений, схоже мав звичку на рукописних матеріалах які надсилали йому кореспонденти з різних сіл (серед них були прості селяни, студенти та вчителі, свою частку сюди вніс відомий суспільний діяч С.Єфремов), проставляти олівцем номери сторінок, а його помічники передруковували ці матеріали на машинці, проставляючи обов'язкові посилання на сторінки у рукописах. На сьогодні, такий вигляд має друга частина "Звенигородщини..."

Дата надходження архіву в бібліотеку у всіх дослідників різний. Так, Й.Шубинський стверджував, що архівні справи Аг.Кримського були передані у 1958 р. Інститутом археології АН УРСР до Центральної наукової бібліотеки імені В.Вернадського¹². Але як вони туди потрапили невідомо. Інші дослідники називали різні дати надходження документів вченого в архів бібліотеки. Російський дослідник А.Б.Халідов у передмові до книги Агатангела Юхимовича "История новой арабской литературы", яку видали на основі архівних матеріалів, стверджував, що архів надійшов у бібліотеку в 1946 р. з квартири Аг.Кримського, що у Києві¹³. У передмові до бібліографічного покажчика робіт вченого стверджується, що його бібліотека і архів потрапили до Києва у 1951 р. зі Звенигородки¹⁴.

Твір "Звенигородщина..." зустрів багато перепон з боку радянської влади. Як видно із записки М.З.Левченко, секретаря Аг.Кримського, Агатангелу Юхимовичу довелося виправдовуватися за цю роботу та доводити, що вона має велике етнографічне значення і має цілком прорадянський напрям¹⁵. Причиною цьому було, як особисті погляди вченого так і його складні стосунки з керівництвом Радянської України та колегами у Всеукраїнській Академії Наук¹⁶. Іноді вчений користувався при переписці псевдонімами. Цей псевдонім Аг.Кримського - "товариш Білий" – не був відомий до цього часу, навіть за біографічним покажчиком його видань¹⁷.

С.Терещенко під час листування повідомила Аг.Кримському про "тясьму" і "три кіпці". Навіть у такого енциклопедично освіченого вченого як Аг.Кримський, ці назви викликали здивування. Як вона пояснила – це види розподілу ланів між селами, які проводили пани, щоби розмежувати угіддя. Землю вимірювали селяни, за участі поміщиків, довгими палицями з відмітками, так прокладали "тясьму", а коли сходилися кордони угідь трьох сіл, то на цьому кутку закладали "три кіпці". Вкопували яму, клали в неї або вугілля, або "печинину", або жужелицю, або в пляшці пшеницю, просо та інше. Після цього забивали дубового кілка та насипали три земляні купки. На той час ці купки, хоча трохи розсипалися, але були заввишки дорослій людині по шию. Між купками виростав величезний бур'ян, а їх верхів'я вигорали на сонці. Таким чином, ми можемо сказати, що "три кіпці" своїм виглядом нагадували мініатюрні "лісі гори"¹⁸.

Ці прості межові знаки здавна породжували у селян страх. Як повідомляла С.М.Терещенко на "тясьмі" ховали вішалників, бо селяни вірили, що в іншому випадку Бог не дасть тому селу дощу і що загине родина померлого. Якщо, хтось ішов повз могилу вішалника, то мав кинути туди гілку. Підвечір люди намагалися там не ходити і казали, що їх там щось "хапає". Такі поховання, за свідченнями С.Терещенко, збереглися між селами Попівка та Рижанівка і між Попівкою, Водяниками та Неморожем Звенигородського повіту Київської губернії. При лайках навіть був вислів: "А щоб тебе виволокли на тясьму". Якщо вмирили відьма, вовкулак або чаклун, його хоронили лише на "трьох кіпцях". Також це було місце збору нечистої сили. Причому, селяни вважали, що на "тясьмі" збиралися відьми та інші потойбічні сили істоти для вирішення "буденних" справ а на "трьох кіпцях" – лише для "найголовніших". Після цього короткого резюме, кореспондентка наводила свідчення старих людей про ці місця із сіл Попівка, Тарасівка, Вільхівець, Михайлівка, Богачівка цього ж повіту. Загалом дев'ятнадцять свідчень, які підтверджують вищезазначені відомості¹⁹.

В архіві Аг.Кримського трапляються й інші згадки про ці межові знаки. Наприклад, коли мати виряджала сина пасти худобу, вона йому суворо забороняла ходити на "три кіпці" чи брати щось звідти. Речі, взяті з таких місць, використовували для чаклування. Траплялись випадки, коли діти з двох сусідніх сіл грали у "війну" на "тясьмі", це могло призвести до сутички між двома селами²⁰. Під час святкування "Калачевого свята" селяни з сусідніх сіл зустрічалися на "тясьмі" для обміну калачами²¹. Під час жнив жінцям суворо заборонялось виливати воду на поле, а лише на межу між полями бо вважалось, що там ходять "лоскотавки" і їм треба пити воду. Селяни вважали, що за не дотримання цього правила їх може покарати архангел Гавриїл і спалити блискавкою жито. Також вони розповідали, що коли прийде Антихрист, то

зникне вся вода із землі, а той хто вилив воду на межу буде її пити. За чітким дотриманням цього правила слідкували навіть осавули на панських полях²².

Ці та інші згадки про "тясьму" і "три кіпці" з архіву Аг.Кримського наводять нас на думку, що селяни уявляли їх як межі та вхід у потойбічний світ – заборонений та небезпечний. На нашу думку, можливо, це були рудименти відчуття страху перед князівськими знаками та межами, які повелися на давньоруських землях з часів княгині Ольги. Як відомо, вона після підкорення древлян провела у 947 році адміністративну реформу та встановила деякі "знамення", як знаки княжої власності²³. Повагу до цих знаків, на землях давньоруських племен, мали забезпечувати адміністративно-примусовими заходами. Також присутність біля кордонів іншого, "чужого" села, могло спричинити відчуття небезпеки, як за давніх часів, присутність біля земель чужого племені. На думку сучасних дослідників селяни чітко розуміли різницю у звичаєво-правовому відношенні між "своєю" та "чужою" землею, але не знали відмінностей між державною, панською землею та своїми наділами²⁴. Тому такі межі часто ставали зоною конфліктів між селами за землю та визивали у селян негативні відчуття та емоції.

Проте, цьому можна дати просте психологічне пояснення. Справа в тому, що при спорудженні "тясьми" та "трьох кіпок" на кордонах угідь, пани веліли селянам брати з собою дітей 10 – 12 років. Як пояснювала Софія Терещенко, після облаштування цих меж пани веліли бити дітей і питати їх: "А де тебе б'ють і що саме ми тут робимо?" А діти відповідали так, як їх навчали: "Б'ють на полі, щоб пам'ятали і дітям своїм переказували, де і коли робили тясьму чи три кіпці". Так їх били декілька разів²⁵. О.Курочкін з цього приводу (використання схожого звичаю в Європі) зазначав: "Для того, аби нащадки добре знали та поважали межу між сусідніми територіальними громадами на ній публічно лупцювали підлітків, які потім на все життя ставали зберігачами важливих відомостей"²⁶.

Таким чином, мало місце впливу панівного стану на світосприйняття і вірування селян. Тобто такі методи "виховання історичної пам'яті" могли викликати дитячі страхи перед цими місцями та перерости у забобонні вірування вже у дорослих людей. Треба наголосити, що присутність панів, як дійових осіб під час виконання обрядів жнив на господарському полі займало не останнє місце²⁷.

За висновками сучасних дослідників етнопедагогіки українців, підлітки від десяти років до повноліття вже вважалися не дітьми, і становили перехідну групу до молоді²⁸. Саме у віці 10 – 12 років їх залучали до роботи нарівні з дорослими, хоча у звичайно-правовому статусі вони залишалися обмеженими. Вони активно засвоювали простір поза подвір'ям та набували нових знань. Ось чому саме вони залучались, як свідки при спорудженні межових знаків.

Більшість ігор для дітей цього віку містили різні випробування, у тому числі побиття, як вид ініціації та спосіб дорослішання. За словами Н.Аксьонової: "Для здійснення відповідного переходу потрібно було пройти певні випробування... Побиття в ігровій практиці перегукується із символікою суворих випробувань ініціантів, під час проходження яких вони мали нагоду одержати таким способом відповідне знання і зазнати перероблення"²⁹. Побиття практикувалося, як у школі, так і між сусідами у вихованні дітей та було звичним явищем³⁰. Дослідники давно звернули увагу на місце підлітків у святково-обрядовій культурі під час різдвяно-новорічних свят, весняних та купальських, весільних та інших обрядів, які носили форму культу душ предків чи продовження роду³¹. В обряді передачі святкового хлібу ("Калачеве свято") через межу сіл, під час жнив, найвагоміше місце відводилося саме дівчатам-підліткам. Без них, як зазначено в архіві Аг.Кримського, свято не відбулося³².

Таким чином, враховуючи незвичність цих відомостей, вважаємо за потрібне навести повністю текст двох свідчень старих людей, котрі зазнали подібних знущань. Орфографія, стилістика та пунктуація у тексті відтворена, так як записала С.М.Терещенко, виправлення у тексті не відзначаються.

"Три кіпки. Оповідає громадянин с. Богачівки С. Будоздоровенько 80 років.

Три кіпці робилися тоді, коли цариця Катерина оддала землю й людей панам. То пани будували села й розмежовували маєтки свої. Казали старі люди, що як одводили тясьми, то обкопували ровами, а де зійдуться три маєтки то закопували в землю знаки на всіх трьох рогах кожний пан щось своє й насипали з землі кіпці. У нашого пана в кіпці, закопано в пляшці просо, я не знаю тому, що був випадок такий що доводилось людям поскопувати кіпця.

Ото бачте таке було це мій дід розказував.

Коли пани ділили землі та робили кіпці, то виходило багато людей, чуть не все село й дітей вигонили. І от же коли кинчито мірити, то ловлять дітей, кладуть на землю той б'ють, щоб пам'ятали де тясма та кіпці. Отож раз трапилось так, що писар пропив тясму й кіпці другим панам. Взяв якось там посунув, підробив кіпці, а там розкидав та думав, що так і обійдеться, але це запмітили й стали доходити права й ніяк не могли дойти. А баба старенька бачить це, той каже, я знаю де кіпці були, бо там мене били як була я мала й так сильно, що й до цього часу пам'ятаю. До неї пани й кажуть то покажіть же нам, де по вашому кіпці, але як неправдиво скажете той знов будемо бить. Взяли ту бабу завезли на поле, бо нездужала, той кажуть ведіть нас на кіпці. Привела та баба панів і всю громаду той каже отут отут копайте, тут мусито быть пляшка з просом, бо коли мене били той показували, що закопують пляшку з просом. Люди розкопали й нашли ту пляшку. То й знов насипали кіпці та тому місті й тепер вони є. Тіко це не за моєї памяти, дід мені розказували бо й дід викопували ту пляшку. Це вже було давно"³³.

"Про звичай бити дітей. Минуло років кілька як Н.Терещенку оповідав дід Пигоняк с. Соколової якому було 99 років.

Наше село називалось Кобримова-Гребля, але пан котрому раніш належало наше село, проміняв це село другому панові за собаку, яка звалася "Сокіл" і від того назвали Соколовою. Тоді село було невелике й церкви в ньому не було, а як заїхав новий пан, той збудував нам церкву. Я добре пам'ятаю коли вона будувалась, бо мене тоді били добре:

Як саме її будували не пам'ятаю, а коли закінчили та посвятили, то пани зробили великий обід, і наказали зігнати дітей з усього села. Пригнали нас обсадили всіх навколо церкви, нагодували добре чоготіко там не було Господи! А як наїлись то тоді били різками нас то щей добре били. Я навіть і зараз наче чую той крик. Тож били без всякого жалю, а ми верещали де духу брали, вартові стояли, щоб ми не повтікали через тин, а за тином стояли матері, та руки ламали. Чоловіки нас б'ють а пани стоять та дивляться, коли наб'ють уже добре, то викидають за браму та других б'ють і так пока бивили всіх дітей. То ми вже од теї церкви рачки лізли, та падали так були семпно побиті. То я вже слава Богу дожив до яких літ, а й досі пам'ятаю коли церкву будували, добре вона мені в тямки вдалася"³⁴.

Зважаючи на вищезазначене, можна прослідкувати зв'язок покарання дітей при спорудженні "трьох кіпців" і "тясьми" з виникненням вірувань селян у надприродні явища на цих межових знаках. Завдаючи болю дітям на кордонах сіл, поміщики могли сприяти виникненню страху у дітей перед цими місцями та коли вони дорослішали, страх, можливо, міг трансформуватися у вірування у надзвичайну та погану силу "трьох кіпців" та "тясьми", де вони зазнали багато страждань.

¹ Попов П.М. Академік А.Ю.Кримський як дослідник народної поетичної творчості // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – Книга третя. Липень – вересень. – К., 1961. – С. 77 – 82; Дей О.І. Фольклористична спадщина А.Ю.Кримського // Сторінки з історії української фольклористики. – К., 1975. – С. 200 – 219; Борисенко В.К. Агатангел Кримський як фольклорист і етнограф // НТЕ. – № 3. – К., 1991. – С. 43 – 52; Борисенко В.К. Агатангел Кримський – організатор і дослідник української етнології // Нариси з історії української етнології 1920 – 1930-х років. – К., 2002. – С. 22 – 26; Гуць М.В. Подвижник на ниві науки й культури // Українська мова і література в школі. – № 7. – 1991. – С. 26 – 33; Гуць М.В. Знаменні календарні дні у час збирання врожаю в серпні (за архівними матеріалами А.Кримського) // Там само. – № 8. – 1991. – С. 71 – 73; Гуць М.В. З архіву А.Кримського // Там само. – № 9. – 1991. – С. 50 – 53; Денисенко Г.Г. Неодмінний секретар ВУАН (А.Ю.Кримський) // Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки). – К., 1991. – С. 116 – 121.

² Гуць М.В. З архіву А. Кримського. Вказ. праця. – С. 50 – 53.

³ Кримський Аг. Звенигородщина, Шевченкова Батьківщина, з погляду етнографічного та діалектичного з географічною мапою та малюнками. – К., 1930. – С. XI – XII.

⁴ Інститут Рукопису Національної Бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. – Додаток.

⁵ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 419 – 421; Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. – Арк. 101 – 105.

⁶ Там само. – Од. зб. 689. – Арк. 1204.

⁷ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 277 – 298.

- ⁸ Там само. – Арк. 271 – 276.
- ⁹ Там само. – Арк. 340 – 362.
- ¹⁰ Там само. – Од. зб. 130. – Арк. 1 – 21.
- ¹¹ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 104 – 127, 385; Ф. XXXVI. – Од. зб. 689. – Арк. 1115 – 1145.
- ¹² Шубинський Й. Архів Агатангела Юхимовича Кримського // Збірник оглядів фондів відділу рукописів. - К., 1962. – С. 36 – 48.
- ¹³ Крымский А.Е. История новой арабской литературы XIX – начала XX века. Отв. редактор А.Б.Халидов. – М., 1971. – С. 17.
- ¹⁴ А.Ю.Кримський. Біографічний покажчик (1889 – 1971). Відп. ред. О.Є.Засенко. – К., 1972. – С. 5.
- ¹⁵ ІР НБУ. – Ф. І. – Од. зб. 22538. – Арк. 1 - 2.
- ¹⁶ Сергій Єфремов. Щоденники. 1923 – 1929. Упорядники О.І.Путро, Т.В.Вересовська, В.А.Кучмаренко та ін. – К., 1997. – С. 52, 65, 68, 73, 86, 87, 95, 96, 98 – 99, 103, 104, 106 – 107, 108, 112 – 113, 114, 138, 161, 166, 172, 177, 182, 184, 186, 189 – 190, 191, 196, 197, 198 – 203, 209 – 211, 223, 236 – 239, 243, 247 – 249, 255, 261, 293, 295 – 298, 322, 340 – 341, 352, 354, 357, 361, 363, 367, 373, 379, 380, 382, 399, 418 – 419, 422 – 423, 433 – 434, 437 – 438, 452, 457 - 460, 484 – 488, 493, 494, 499 – 501, 502, 503 – 504, 509, 510 – 512, 514, 518 – 519, 541 – 542, 547 – 548, 553, 556, 560 - 563, 571 – 573, 577, 583 – 584, 586 – 588, 593 – 594, 608 – 610, 615 – 616, 618 – 619, 622 – 626, 631 – 632, 637, 654, 664, 678, 681 – 682, 692, 720, 753, 776.
- ¹⁷ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 681. – Арк. 243, 260; А.Ю.Кримський. Вказ. праця. – С. 127.
- ¹⁸ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 681. – Арк. 243, 260.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 160 – 161, 243 – 270.
- ²⁰ Там само. – Арк. 374.
- ²¹ Там само. – Од. зб. 145. – Арк. 108.
- ²² Там само. – Арк. 17 – 18.
- ²³ Повесть временных лет. Под редакцией В.П.Адриановой-Перетц. Часть первая. Текст и перевод. – М.-Л., 1950. – С. 43.
- ²⁴ Ефименко А. Изсѣдованія народной жизни. Выпуск первый: обычное право. – М., 1884. – С. 141 – 142; Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX століття. – К., 2006. – С. 97 – 102; Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – XX століття. – К., 2004. – С. 106 – 111.
- ²⁵ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 681. – Арк. 243.
- ²⁶ Курочкін О. Українці в сім'ї європейській. Звичаї, обряди, свята. – К., 2004. – С. 36.
- ²⁷ ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. - Арк. 30 – 33.
- ²⁸ Щербак І. Діти у народній термінології: лексика і символіка // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Історико-етнологічне дослідження. У п'яти томах. За науковою редакцією доктора історичних наук, професора Марини Гримич. Т. 1. Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – К., 2008. – С. 57.
- ²⁹ Аксьонова Н. Ініціація через гру (за матеріалами українських дитячих ігор кінця XIX – початку XX ст.) // Там само. – С. 167.
- ³⁰ Там само. – С. 160 – 174; Курочкін О. Вказ. праця. – С. 35 – 46.
- ³¹ Щербак І. Обрядові функції дітей і підлітків // Народна культура українців: життєвий цикл людини. Вказ. праця. – С. 96 – 116; Ніна Заглада. Побут селянської дитини // Там само. – С. 271 – 275, 344 – 361; Забловський А.В. Соціалізація статево-вікових груп в традиційній культурі українців другої половини XIX – початку XX ст. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 9.
- ³² ІР НБУ. – Ф. XXXVI. – Од. зб. 145. – Арк. 106 – 109.
- ³³ Там само. – Од. зб. 681. – Арк. 254 – 255.
- ³⁴ Там само. – Арк. 255 – 256.

В статье представлены результаты изучения архивных фондов профессора А.Е.Крымского, в которых упоминаются понятия "тясьмы" и "трех кипок" как крестьянских верований относительно разграничения между селами. Раскрывается влияние барской прослойки на формирование крестьянского мировоззрения. Архивные материалы представлены со свидетельствами об обрядах относительно этих событий.

Ключевые слова: фольклор, этнография, границы, страх, "нечистая сила", господа, дети, Звенигородщина, А.Е.Крымский, С.М.Терещенко, "тясьма", "три кипки".

In the article are investigated archival funds of professor A.Kryms'kyi in which concepts "tias'ma" and "three kipka" as country superstitious fears concerning differentiation between villages are mentioned. The influence of a lordly stratum on the formation of outlook of the peasant is revealed. Archival materials of certificates on ceremonies concerning these events are presented.

Key words: folklore, ethnography, borders, fear, "evil spirit", misters, children, Zvenygorodshchyna, A.Kryms'kyi, S.Tereshchenko, "tias'ma", "three kipka".